

ДОРТ ЭФИР

"ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ БИР ШАК"

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржакка телекоржукчулерниң көдөзүн болгаш агроулетпур комплекзин хөгжүдеринге хамаарышкан айтырылганын ТР-ниң Чазак Аппаратының Агроулетпур комплекзинин эргелел начальниги Г. Н. ТУЛУ-СОЕВ болгаш Көдөз ажил-агый болгаш аш-чем амыззын сайды Л. С. МОНГУШ харыылаан.

"Республиканың агроулетпур комплекзинге реформаларны чорутканда түннелде, колхоз, совхозтар буурады. "Кызыл тараачын", "Революциянын чалбыжы", Ильянка суурда ажил-агый бүдүрүлгези артык. Көдөз ажил-агыйны буураган дээр кымга харыысалга оонаганы?" — деп, С. Оюн айтырган.

ХАРЫЫ: "Россиянын агроулетпур комплекзи социал-экономиктиг аар уржукта таварышкан. Тыва, оң экономиказы, сак-хөөзү россияжи экономиканың чарыбас кезээ болганда баш берге байдалга ыңгар таварышкан. Аграр реформаның эгези Р-тиң Президентизинин "РСФСР-ге Чер реформаны боттандыра талашы-биле сонгарлап болбас кемчелер дугайында" 1991 чылдың декабрь 27-де Чарлым болгаш "Кол-

хозтарны, совхозтарны эде организастаар чурум дугайында" Р-тиң Чазанын үстүнде айткан Чарлыктын соон дарый үнген доктаалы болур. Ажил-агыйларны эде организастап эгелээнинин чылдагааны болза, оларнын ажижик чок ажилдап турары, күрүннеге азырадыр дээр хөөннерни дээшлелден тура тырттары, черни хуу еңчү кылгаш, оң ээзиниң эргелерин тодарадыр, бот-тускайлаң болуру, харыысалганы күштелдирери турган.

Ооң-биле кады аграр секторун ажилынын түннелдери баксырап эгелээ. Ынчанмыже реформаны чоза берге байдалга ыңгар таварышкан. Аграр реформаның эгези Р-тиң Президентизинин "РСФСР-ге Чер реформаны боттандыра талашы-биле сонгарлап болбас кемчелер дугайында" 1991 чылдың декабрь 27-де Чарлым болгаш "Кол-

"Черни даштыкы хамаат-тыларга садар бе? Көдөз ажил-агыйга ажилдадыры-биле барык 5 муң кыдаттарны Тываже көжүрер деп дүргүн чугаа шын ирги бе?" — деп фамилиязын ада-ваан Кызылда хамааты айтыр-ган.

ХАРЫЫ: "Тываже кыдаттар көжүрер дугайында чугаа Чазакта дыңналбаан.

Черни даштыкы кижилерге садарына хамаарыштыр мындыг: 2001 чылдың май 6-да референдумга хүлээп алган ТР-ниң чаа Конституциянын 14 чүүлүнүн 3 пунктуну эзууга "черни хуужу-дарынын айтырын федералдыг хойлуужулуга болгаш ТР-ниң конституция хойлу-лары-биле бүртүктөр, черни ажил-агыйларны шаг-төөгүдөн бээр тургустунуп келген хевирин хевээр арттыр болгаш деткир". Көдөз ажил-агыйны ажилдап чер-лерни Чер кодексиинден аңгылаан. Ынчангаш рес-пуб-ликага бодунун Чер кодексинин "Көдөз ажил-агый черлерин ажил-агыйларын дугайында" бодунун хойлу телевиденин ажилдап кылыр апар. Апаа республиканың онзагай бай-далдарын барымдалаар.

Мооң ужурунда черни сада-рын дугайын чугаалап тура, көдөз ажил-агый ужуру-дузалыг бажыңнар, тудугтар турар черлерни ылгаары чугула.

"Мыйыстар, оъттар бол-баазырадып эм кылыр био-логияларны, фитолабо-раторияны Тывага чүге тур-гузуп болбазыл? Алыңда барып амыдыр газын со-луур биогазны Тывага бүдү-рер технологияны кылза чүе ирги?" — деп зоотехник Кы-зылда Иргит айтырган.

ХАРЫЫ: "Күзел болгаш акша бар болза, тургузуп-даа, болбаазырадып-даа болур. Биче сайгарлыкчы чорукту сайзырадыр күрүнне поли-тиказын боттандыра-биле ТР-ниң Чазак 2000 чылдың июнь 23-те "2000-2001 чылдарда ТР-ге биче сайгарлыкчы чорукту деткир күрүнне политика-зынын программасын дугайында" № 575 доктаалыг дүгуйн алган. Ында кыжырга-наны болгаш өске-даа кат-чимисти чыып болбаазы-радыр, школарга, школа-назыны четтээр урулар албан черлеринге фитола-лары организастаарын, пантокринни бүдүрерин көргөн".

"Буурап дүшкен көдөз черлерге анык специали-стерни чүге чорутпайн турар силер, дээржи Прези-дент?" — деп, Кызылдан Ооржак айтырган.

ХАРЫЫ: "Тоталитарлыг коммунисттик эзу-чурум үе-зинде өөредилге черлеринин доозукчуларын диплом-нарын оларны чоруткан көдөз черлерге кезек үеде ажил-даан соонда, тысып турганын улуг салгалдын кижилери билер. Колхозтар, совхозтар школар доозукчуларын өөредилге черлеринге ботта-рынын хөргөжүн-биле өөре-дип, чорудуп турган. Дээди өөредилге черлеринин доозукчулары, ылангы кризис байдалынын амгы үезинде, көдөз черлерге ажилдаар күзели эвээш аларган. Көдө-зүн социал хөгжүлдезинин программаны боттандырып, агроулетпур комплекзинин турум хөгжүлдезин ханды-рып, продукция бүдүреринин база ачы-дуза чедиреринин хемчээлдерин өстүрүп тур-гаш, анык специалистерни көдөзге ажилдаарын ханды-раар".

"Тывада мал бажы, эт бүдүрерин эвээжеп турар. Бо талазы-биле канчыл хемчег-

лерни ап турары?" — деп, Лица Иргит айтырган. "Мал бажы остүреринин айты-рынын канчаар шийитирлеп турары?" — деп, пенсионер А. В. Жарова айтырган.

ХАРЫЫ: "Аграр секторга ажаландырышкынның боттут системасы болгаш күрүнне деткимчеи херек. Аграр секторга деткимчени көргүзүп-даа турар. 2000 чылда республикага хой ажи-лын деткири-биле федерал-дыг бюджеттен 17,68 млн. рубль дотацияны берген. Оң иштинде хууда дузалал ажил-агыйларынга 10,2 млн. рубль-дир бир дугаар берген. Оң түннелинде хууда секторнуң күсели-биле шээр малдын баш саны кызырлар чорукту соксаткан. 1999 чылдын деннелинге бодалга, шээр мал 5,2 хуу ескен. Р-тиң Чазак Даргазынын оралак-чызы, көдөз ажил-агый сайы-ды А. В. Гордеевке эртен чөвүлүлүгүн протоколун эзуугаар 2001 чылда хой ажилын деткиринге 36,730 мун. рубль дотацияга бээр. Чылгыны, сүттүг малды, төвөлери, илери, сыын өстүрерин көздөдиринге республика бюджетинден дотацияны бээринин хемчээ-

лин улгаттырган. Маңаа инициатива-биле 5917 мун. рубль аңгылап бээр. Мал оорлаашкыны-биле деми-селди күштелдирген".

"1997 чылда эт комби-надынга 14 инек дужаа-дымыс, амга чедир өртөөн төлөсөди, а комбинат хууда бүдүрүлгелер алган. Акша-ысты эгидер ирги бе? Бажың-даа, акша-даа чок арттымыс. Күрүнне дуза-лаар ирги бе?" — деп, Ба-рын-Хемчигтен Р. Ооржак айтырган.

ХАРЫЫ: "Комбинаттын хуу бүдүрүлгелер апарганы шуу. А. 1997 чылда ол күрүнне бүдүрүлгези эвас, а акци-онер инициатива турган. Ынчан-гаш күрүннеден акша негээр эпчок-тур. Комбинаттын удуртукчузу ол үдегин өртөк-биле төлээрин база аазап турган-дыр.

Бо айтыр талазы-биле буураашкын болгаш саң-хөөнү экижидер херектер талазы-биле федералдыг албанын Тыва Респу-бликага девиеске агентле-тинге барып, билип алы-рыны азы судка кириери-нерни сүмөлөдүс".

Харыылары Василий КРВИДК белеткөөн.

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫН
ЧАЗААНДА

ТАР-ның тургустун-ганын 80 чылга ту-раскааткан хемчелерни организастаар болгаш хандыра талазы-биле комиссиянын ажил пла-нын бадылап дугайында № 821 доктаалды ТР-ниң Чазак 2001 чылдың июнь 21-де хүлээп алгаш, бадылаан.

Ук доктаалда "Өдүгөн", "Коттедж", "Кызыл", "Монгү-лек" гостиницалары чартып септеринин сметадын, байырлалга турсааткан эң дээр тематиктиг каас-талар конкурзун, садыг, нийтиник чөмчөйлөгө база амыдырал хандырылгы бүдү-рүлгелеринин аразынга эр-тирерин, тус черин бараан бүдүрүлгелерин армари-ларын организастаарын айткан. Чорудар хемчелер-ниң хуузаларын, ону хары-лаар кижилерин аттарын доктаалда тодаргай айткан. Байырлал хемчелеринге белеткелди чоруп турары-нын дугайында комиссия кежигүннеринин отчет-медээлери дыйнаарын база айткан.

Тыва Респу-бликаның Президентизинин 2001 чылдың июнь 4-тен 9-ка чедир үеде Москва хоорайга командиро-казынга чедип алдынган хемчелерни боттандыра дугайында № 794 доктаалды хүлээп алгаш, ук планираны ТР-ниң Чазак бадылаан.

Р-тиң Чазак ТР-ниң үерге таварышкан, качыгдан чонунга 15 млн. рубль гумани-тарлыг дузаны көргүзөр айтышкыны хүлээп алыр айтырыгын ажилдап кылы-рын, май айда болган үерин хамаатыларга болгаш органи-зацияларга чедирген кога-ралынын материалдарын Р-тиң Чазакка кириерин, ол ышкаш ТАР-нын тургустунганын 80 чылга белеткелдерге 15 млн. рубль бээр дугайында премьер-министринин ай-тышкын хүлээп алыр айты-рынын ажилдап кылырын доктаалда айткан.

2001 чылда "Ока" мар-канын 70-80 машиназын алыр айтырыгын ажилдап кылгаш, Р-тиң Күш-ажыл амызынга кириерин көргөн. Чуртталга-коммунал реформанын талазы-биле ажилчыл бөлүк-тү болгаш А.Ш. Шамузаров-тун республикага ээрин организастаарын, контрол-даарын, Тыва Республиканын Конституциянын парлаан номнарын Р-тиң Президент Администрациянын ажил-дакчыларынче даңзы эзууга чорударын, Тыва Респу-бликаның хүннерин Москва хоорайга эртиреринин планын белеткээр болгаш ТР-ниң Чазакка кириерин доктаалда айткан. Р-тиң Экономика, Көдөз ажил-агый амылары-биле харылажып, чорудар ажилдарын тодара-

кан. "Саха-Даймонд" банк-биле ТР-ниң банкыларын-кады ажилдажылганын айтырыгларын шийитир-лээр-биле чугалажыш-кыннар чорударын көргөн.

ТР-ниң Чазак № 805 доктаалды хүлээп алгаш, ТР-ниң 80 чыл байыр-лалыга кожуунарын, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларын тоогутуп ту-раскаалдары, көрүштү черлерин, социал адыр-нык объектилерин белеткээр хемчелеринин планын бадылаан.

Бо хемчелерни боттандыра дугайында хө-рөнгизин чарыдаарын амы-ларга, ведомстволарга сүмө-лөөн. "Азия төвү", "Кызыл партиянын" турсаалдары, В.И. Ленинни, С.К. Тока-нын, политиктиг репрес-сияларга таварышканын турсаалдарын, Совет Эви-ленини Маадырларын Х.Н. Чүргү-оолдун, М.А. Буктуе-тин, К.Б. Тюлюштин, Н.Н. Ма-каренкоңун херек турсаал-дарын, Ада-чурт дайынын болгаш Мөңгө чурт турсаалын экижидип тургузарын док-таалда айткан. Ол ышкаш турсаалдыг бажынаарын чогуур деңгелге тургузарын, өске-даа хемчелерни то-дараткан.

ТР-ниң Чазак № 772 доктаалды хүлээп алгаш, ТР-ниң девиескейинде дириг амыганын кам-галаар, өөренип көөр болгаш чоңа көргүзөр сорулга-биле Култура болгаш юно амызын чангына национал зоо-паркты организастаарын чугулап айткан. Национал зоопаркты теле-визээр болгаш тудар хө-рөгүн 2002 чылдың ажаланды-рышкын программасынга көөрүн Экономика амызынга дааскан.

"Чер дээр телевид дугайында" ТР-ниң Хойлуунун 22 чүүлүне дүштүр чер үндүрүүнү күсели-биле чер тургузууну талазы-биле ажилдарын ажаландыра-биле ТР-ниң Чер кулавыр-ларын болгаш чер тургу-зууну талазы-биле комите-динге 14 муң рубль, "Черни мелосраастаары" програм-маны боттандыра-биле Көдөз ажил-агый болгаш аш-чем амызынга 19 муң рубль үзүп бээр дугайында №759 доктаалды ТР-ниң Чазак хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазак № 793 доктаал эзуугаар өске ажилче шилчээнинге холбаштыр Людмила Хер-тековна КЕСТИКЕНИН Тыва Республиканың үнелиг ме-талдар талазы-биле күрүнне фондунун дирекциянын директору албан-дужаа-лында хостаан.

МАЛ ООРУ — НАЦИОНАЛ ЯДАРАЛ

"Мал-маган оорлаа чорук эзулуп-ла национал ядараашкын болур берген. Республиканың чурттакчылары чылдың-на 3-тен 5 муң чедир баш малды оорлааш турар. Мал оорлаа чорук Моол-биле кызыгаар кожуунарда хойу-биле непертээр. Мал самчылдаашкын организастаатынган бөлүктөр кылып турар апарган. Ындыг азылгы арга-биле 226 оорлаашкын болган. Мал оорунга удур демиселге иштики херектер органнын ажилынын түннелдери алдынып турар хемчелеринин дөмөйлөшкөк эвас болуп турарын дугайында түннелди кылыр арганы берип турар" — деп, Президент чоңга Ымыткалга демделгез.

"УЛУГ-ХЕМ КОЖУУНДА федералдыг район суду 1999-2000 чылдарда мал оору-биле холбашкан кем-херек үлгө-дишкенин ажилдап кылыр чурт-тапкан. 1999 чылда 147 кем-херек үлгөдиш-кынни оттурган, а 2000 чылда 66 кем-херек үлгөдишкенин оттурган, оң-24 үн бууру-далыр доктаал-биле судче чо-руткан. Район суду 1999 чылда 21, 2000 чылда 31 кем-херекти көргөн. 1999 чылда көргөн херектерин 7-зи 1998 чылда үлгөдигинен. 2000 чылда көргөн херектерин бирээзи 1997 чылдың, өске бири 1998 чылдың, 16 кем-херек 1999 чылдың болуп турар.

Ишти-Хем суурну сана-васка, барык шупту суурларда мал оору келерээ. Нийти көрдүгүн херектер эзууга алырга, 1999 чылда мал оору-нун чурттакчылыг өске черлерге хамаарыштыр дең-гизтүр Шагаан-Арыгга 38,1 хуу, Хайыраканда 38,1 хуу, а 2000 чылда Шагаан-Арыгга — 29, Хайыраканда 19,3 хуу болган.

Көрдүгүн херектерни сайгарга, мал оорунун февралда 8, июнда 11 тава-рылга болган. Оорлар дүне-ки үени кончуг ажиллап турар. 2000 чылда көргөн 31 кем-херектин 15-ин, 1999 чылда — 21 кем-херектин 12-зин дүннүң караңгызында үлгөткен. 1999 чылда мал оору-биле холбашкан 33 кижиге, 2000 чылда 59 кижиге кеземче калган оонаган. Мал оору дээр чалаш шийитирип турарларын саны өзүп ора-р. 1999 чылда кеземче алазын-га мурнунда шийитирип чораян 7 кижиге, ол дээрге 21,2 хуу, а 2000 чылда кеземче алазын-га мурнунда шийитирип чораян 26 кижиге, (44 хуу) база катап кеземче алазынга тава-рышкан. Ол дээрге кончуг таарымча чок байдал.

Бир азы демделгээр чугула боор, мал ооруула-на организастаып болуп бар-чыдар. 1999 чылдың мал оору-нун үлгөдигилери баш удур бир бөлүк кылдыр эвилел-дежи берген, нийти мал оорунун 62,3 хууу баш удур дугурулган бөлүктөр. Көргөн херектерден алырга, 2000 чылда бөлүк 19 кем-херекти көргөн. Ол дээрге нийти кем-херектерин 61,3 хууу.

Мал оорунга киришкен кижилерин ажижыг ажил-херектерге киржилгезинин байдалын көргө мындыг: 1999 чылда кайда-да ажилда-вайн турарларын хуузу 75 болган. 2000 чылда кайда-даа ажилдавайн турар 57 ажил чок кижилерин кем-херек-терин көргөн. Олар кеземче алазынга таварышканын 96,6 хууу болуп турар. 1999 чылда мал оору дээр кеземче алазынга Шагаан-Арыг хоорайдан 11, Хайыракан суурдан 5, Торгалыг суурдан 5, а 2000

чөмөннилер черлери-ле болгай. Оон өске кайнаар баары?

Хамаатыларын хууда мал-маганын чизе-данзылаар, им-демдентээр, танмалаар, аттарын паспорттарын, үндү-руг чылы, чыл санында-ла мал бажын санаар, чурттакчы-ларын ажил-агый дептер-леринде сан-чурагайларын ылылаалар ажилдарын суму чагыргалары чорудар албан-хуулу элгелги. Кожуунда күш-ажыл болгаш социал хөгжүл-де органнын ажилы чедир кылдынмай турар. Ажилдавайн турар кижилер-нин организастаатынган оор бөлүктөргө каттыжары эвээш эвас.

Ажил чок чоруткун чылда-гааны, уржуктары ам-даа хайгааралдан дашкаар. Ажил чок кижиге бүрүңгө барып чедер, тус черге тургустунуп болгу дег ажилдар черлер-же оларны хаара тудар, чаа ажилдар черлерге болуп, ө-бүлөзүн азырап шыдаар кылдыр оларнын белеткелни чорудар. Ылангы чаксы, чайгы, күсүк шаг-үелерде көдөз черлерге ажил-иш тышты бээр. Ча келери-биле кады чер сугатды, тарылга, ситен, мал кемчелетээр, өске-даа ажил-херектер хой кижиге келерээ. Тайга-тадылдарын кат-тоорун, эм-таң оъттарын өреге бүрүңгө ажиллап, белеткел ажилдарын организастаарын чугула.

КӨРДҮГҮН ХЕМ-ХЕРЕК-ТЕР эзууга алырга, 1999 чылда 86 баш мал бажы чик-кен. Оон иштинде МБМ 28 баш, хой 41 баш, 10 айт болгаш 3 хаваң чиккен. Оон үнгөн нийти чидирги 125950 рубль, дедир эттигин 116225 рубль азы 92,2 хуу. 2000 чылда 155 баш мал бажы чиккен, оон иштинде МБМ 91, шээр мал 42, айт 18, хаваң 4 баш чиккен херектерин көргөн. Ук кем-херектерин чедирген когаралы 265750 рубль, дедир эгидилгези 240500 рубль.

1999 чылда көрдүгүн кеминг херектерге киржил-гелиг чүгө 12 кижини хору-далга тургузар хемчелерин алган, деңгизгүлгөзүлгө, 36,3 хуу. 2000 чылда нийти кеземче алазы алганынын иштинден 27 кижини хорудалга тургус-кан. Деңгизгүлгөзүлгө, 45,7 хуу. 2000 чылда 10 кеминг херектерге хамаарыштыр чурттап турар черинден кайнаар-даа чоруп болбас дугайында бижимел хүлээл-гени 18 кижиге алган. Ша-кындыг бижимел хүлээл-гелиглер суд кыйгыртыш-кыннарындан деңиз турар.

Кеминг херектерин иште-лге изолатор судче ой-шаанда чорутпайн турарындан буу-радтыгы турарларын хоста-гаш салып үндүреринин тава-рылганы кайы хой.

Кем-херекке шамаалып, буурадып турарларын дугайында дилгач чыгыларын иште-лге изолатор ой-шаанда чорутпайн турарын факт-барымдалары бар. Оон чы-даганы-биле буурадыгып турарларын хосталгаже салып үндүрер ужурга бо-ла таважыр. Чижээ, 4 айт оорунга буурадыгып турар А. Ойду, Н. Доспан, О. Хуу-рак, А. Санчак-оолдун кем-херектери судка 2000 чылдын март 24-те кирген. Баш удур иште-лге органны Санчай-

оол, Доспан, Ойдушту түр хоруудан (оларны Кызылда № 1 иште-лге изолаторунга тудуп турган), чуртап турар черинден кайнаар-даа чоруп болбас дугайында бижимел хүлээлгени Хуурака оонаган.

Буурадып түннелдеп хосталганын түр хоруудал-дарыны дарый тыпсыр кылдыр суд иште-лге изо-лятор судче чоруткан, оон-биле чергелештир буурадып турарларын Улуг-Хем кожуу-нун иштики херектер киди-зини түр хоруудал черинче херекти эчизинге чедир көөр, хоруудалда турарларны үе-лөп өскөдүрер дугайында дилгач-чыгыны база дамыт-кан. Хуурака шаг-үе эрткен. "Кем-херек үлгөдигилери-нинге каразыттырып, буу-радып турарларын тудуп хоруударынын дугайында" Федералдыг хойлуунун 50 болгаш 249 чүүлдеринге үндөзүлгө, 2000 чылдын март 28-те Доспан биле Ойдушту хосталканын дугайында №1 иште-лге изоля-торун администрацияны 2000 чылдын апрель 3-те дын-каткан.

Ойду, Доспан, Санчак-оол суд кыйгыртышкына-рына хой удаа келбээ, олар судтан ойталап турган. РСФСР-нин кеземче коюлу-лун 231 чүүлүнге үндөзү-лгө, 2000 чылдын апрель 27-де судтун доктаалын эзууга Доспан, Хуурак, Ойдушту дилгач-тырап, тудуп хоруудары чарлаан. Доспанын 2000 чылдын апрель 26-да тудук, артык буурадып турарларын 2000 чылдын июль 7-ге чедир сүргөш, тудуп хоруудан. Доспанын хоруудалдан салгаш, 2000 чылдын октябрь 10-да база катап тудук. Ойдушту 2000 чылдын октябрь 31-де тудук.

Хуурактан киржилгези чокта кеминг херектерин көөрү болдумас. Хууракты 2001 чылдын январь 16-да тудуп хоруудан. Чангыс нийти хой-бачытылганын херектерин ам-на судче кирген. Баш удур иште-лге органнынын шын эвас базамы херекти эчизинге чедир ажилдап кылырына шак ол хире хой шаг-үени үндүреринге чедирген.

Торгал хемчелерин чорудуларын сайгарып көөр-ге мындыг. 1999 чылда 28 кижиге шенелде шийитирген, азы нийти шийитиргендерин 84,8 хууу. 5 кижини хостал-газын казып шийткен, азы нийти шийитиргендерин 15,1 хууу. 2000 чылда 9 кижиге шенелде шийитирген, нийти шийитиргендерин 15,2 хууу, 39 кижиге хосталгазын казып шийитирген, азы нийти шийитиргендерин 66,1 хууу. 11 кижиге келдер таварыш-тырган. 2000 чылда суду О. Л. С. Санчактын даргалаашкы-ны-биле 26 кижини хостал-газын казып, 5 кижини шенел-де шийткен; суду Н. К. Мон-гушту даргалаашкыны-биле 10 кижини хосталгазын казып, беш кижини шенел-де шийткен. Мал оорунун фактыларын көргө, шийт-келдер Р-тиң кеземче чорудуларын 6 чүүлүгө дүжүп турар. Шийитирип турарларын кандызын база барымдаага көргөн. Назы четтээр бир дугаар оор херекти үлгөткендер, кем-

херекти ажилдары боттары идепкейлиг киришкенер колдуунда хосталгазын казы-рып шийткелдерден чайлап турар.

1999 чылда мал оору кем-херектерин 6-зы сонгар-латтырган. 5 кем-херек кога-раан болгаш судтаттырар кижилер келбээ-биле соң-гаарлаттырган. Кызыл хоорайда № 1 иште-лге изоля-торунда этап-биле чорудары ой-шаанда болдунмай бар-ган. 1999 чылда чедир иште-лге кылып чорудар 2 кем-херекти, 2000 чылда — 8 кем-херекти чоруткан. Баш удур иште-лге долу эвас болганда, буура-дыр түннелди шынар чок тургусканда, хойлу чоруду-ларын негелделерин ха-жытканда, кем-херекти чедир иштеп кылыр. РСФСР-нин кеземче чорудуларын 20 чүүлүнүн негелделеринге дүштүр немелде иште-лге уламчылаар.

БАШ УДУР ИСТЕЛГЕНИН ХУУСААЗЫ хажыдышкын-ныг херектер судче кирип турар. Чижээ, Р. У. Середара хамаарыштыр мал оорлаа кем-херекти 2000 чылдын январь 27-де оттурган. Ол судче 2000 чылдын июнь 2-де кирген. Г. С. Маспык-оолга хамаарыштыр херекти 2000 чылдын февраль 13-те от-турган, судче чүгө 2000 чылдын июнь 12-де кирген. Буурадып турарларын эргелери болгаш хостал-галары кызгалдаларга баш удур иште-лге чорудар орган-нарын ажил чызырындан таважыр турар. Баш удур иште-лге чорудар органнын РСФСР-нин кеземче чоруду-ларын 20 чүүлүнүн негел-делерин хажыдып, кем-херек-ти боттуу, бүтү талазы-биле иштеп кылбайн, буурадып турарларын өчүүн шуут көрбөй, буурадып турар кижини кандай анызылы ханы өөрөмөни, хөдөлүш-кенин көргө болгаш хөдөлбө кеминг үлгөдигилерге юри-диктиг үнелээшкенин херектерин айткан. Кем-херек чорудулары-биле холбашып кылдыр каразыттырып турар-лар кылдынга артып каап турар. Катап иште-лге кылып чорудар херектерин район суду дедир чорударда, кезем-че-хойлуужулуга чоруду-ларын кайы талазында чедир кылдынмаанын, ону хойлу-дун дүштүр канчаар чорударын айткан. Кем-херектер оон-биле кады кеземче чорудуларын хуу-саазында бо-ла уайы бээр.

Чижээ, Ш. В. Биче-оолга хамаарыштыр 1997 чылдын июль 24-те мыйыстыг ий-бода мал оору дээр көрдүгүн кем-херек. Ону чүгө 2000 чылдын апрель 5-те төндүр көргөн. Оор херек дээр 1996 чылда шенелде шийткелге 2 чылда шийитирген-даа болза, түр хоруудалдан чурттап турган черинден өскөзөр кайнаар-даа чорутпас дуга-йында бижимел хүлээлгеге турган. Буурадыгып турар Биче-оол ону херекке албайн, үш чыл дүргүзүндө судтуп келген, иштеп дилээшкени турган.

Андрей Байыр, Владимир Шивит-Дамба, Кызыл-оол Куулар оларнын 1999 чылдын июль 5 дүнезинге үлгөткен кеминг херек 1999 чылдын июль 12-де оттурган. Ол херек

узаа-узаа, буурадыр түн-нел 2000 чыл

ЭРЗИН

ДЕМНИГ АЖЫЛДАЖЫЛГАВЫСТЫҢ ТҮҢНЭЛИ

Тыва Республиканың Биче Хуралының Президиуму 1941 чылдың июль 28-те Эрзин кожунун тургузар дугайында доктаалды хүлээп алгаш, ону боттандырыянының организастыг хемчеглерин алганының түңнелинде, Сарыг-Булуң суур төптүг, 7 суму, Нарын алдын тывыкы, 46 арбан бактаап жүрген, 750 өрегедег, 2988 чурттакчылыг, 90157 баш малдыг Эрзин кожуну 60 чыл бурунгаар тургустунган.

Ол үеден эгелээш Эрзиннин арат чону кожунунун, социал-экономикаг хөгжүлдү дээш калы демниг ажалдап, уениң байдалына дүштүр экономиканың кол адыры болур кедээ ажал-агыны хөгжүлдү-биле МЧАЗ-лерни, колхозтарны, совхозтарны тургузуп, кедээ ажал-агынын продукциязын бүдүрер болгаш сайгарар талазы-биле күрүн чыгыштарын доктаамал күсүлгел келген.

Чурттакчылыг суурларда калык камгалагынын, культураның, өөредилгениң, уруглар албан черлеринин четкилерин сайзырап, оларның материал-техниктиг баазазы чылдан чылче быжыгып, тускай эртемниг кадрлар-биле хандырылган.

Кожуунун хөгжүлдү, сайзыралы – кижилерин күш-ажылынын түңнели-дир. Ынчангаш юбилейни демдегел тур, бодунуң бүгү күжүн, эртем-билини арга-дуржулганын, даанган ажал-херээңге долузу-биле берип, экономика болгаш социал адырларга көсүк чедикширин черин чедип ал чоран бистин хоочуннарымыска өөрүп четтиргенимиз илерептир тур бис. Олар дээрзе СССР-нин Дээди Советинин депутаттары чораша "Нарын" союзту хей чылдарда дурдуп келген М.К. Дүгөр, "Чар оруктун" удуруткучу С.С. Сакты-Сюрюн, ол-ла союзтун дугаары бир хойжу бригаданың бригадирин А.С. Соян, кедээ ажал-агынын тускай эртемниглерин Н.Т. Оюн, К.Х. Баазай, М.С. Салчак, алдарлыг малчынар О.С. Намдал, С.Н. Мискирт, С.К. Хайын, механизаторлар Д.К. Норбу, К.К. Чигжит, башкылар С.Ч. Комбу, Р.М. Эрин, эмчилер Б.И. Эренчяна, Р.И. Калдар-оол болгаш кожунуң удурутп турган С.С. Чымба, А.Ч. Монгуш, С.С. Сади, Н.Б. Тынтык-Кара болгаш оон-даа өскелерни хей-биле адап болур.

Сөөлгү чылдарда кожунун экономиказын, социал адырларын рынок экономиказын негелдеринге дүштүр эле тургузар хемчеглер алдынып турар. Бо талазы-биле бергедээш-киннер турза-даа, кожуну, суму чагыргалары, ажал-агылар, албан черлери, организациалар удуруткучулары, чурттакчы чон калы демниг хөдөлүп тургаш, чаа экономикаг байдалга дүштүр амьдырал-чурттаарының аргазын тып турарлар.

2001 чылдын социал-экономикаг хөгжүлдүзүниң бурунгаар утланышкынын тургузарда, эртен чылдын экономикаг, саң-хөө байдалдарын анализтеп база кожунун бүдүрүлгө черлеринин, албан, организациаларның ажал-чорудулганын түңнелдерин болгаш сорулгаларын барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың 2001 чылда ажалдап кылганы социал-экономикаг хөгжүлдүзүниң көргүзүлгөсүнө үндөйлөп кылган.

Кожунун чагыргазы бодунун ажал-чорудулганын 2000 чылдын социал-экономикаг хөгжүлдүзүниң херек кырында амьдыралга боттандырып дээш суму чагыргаларын, албан, организациаларын, бүдүрүлгө черлерин, кедээ ажал-агы коллективтерин, бүгү

чонуң олче утландырып баштап келген. Оон түңнелинде экономикаг, саң-хөө социал байдал чогулгалыг апар чыдар. 2000 чылдын түңнелдеринде үүрмөктөп садар бараан саарылганы, хлөб бүдүрүлгөсү, чонга ачы-дуза чедирилгези көсүзү-биле экижил, планнарын ажыраткучу. Хереклекчилер ниитилеге хлөб бүдүрүлгөсүн 100,6 хууга көвүдөткөн, 322 муң рубльдин продукциязын садып-сайгарган. Н.Мижиттин удуртканы "Кежеге" КЭ-зи 42 муң рубльдин хлөвин бүдүрүп, чонга саткан.

2001 чылда хлөб бүдүрүлгөсүн улам улгартып сорулгалар-биле суму бүдүрүлгө хлөб быжырап биче чехтерни ажалдары-биле кожунун тус чер боджөдүниң орулгазын-лап 25 муң рубльди ачылган. Мөрен, Сарыг-Булуң сумуларның девискээрлеринде ыаш дилдер чехтерни ажалгалга кирип, оларга 70 муң рубльдин дузанын көргүскөн. Тараа бүдүрүлгөсүн хей-биле тарывай турар-даа болза, эртен чылдын "Чар орук" ажал-агы 30 гектарга база "Агыт" арат ажал-агы 20 гектар сугаттыг шөлдөргө сула тарааш, оон нитизге-биле 36 тонна суланы ажаап алганын. Эртен чылдарга бодарга, ногаа болгаш картофельди хуу чон хейн таппып алгаш, оон эки дүштүр ал турарлар. Ынчангаш кедээ ажал-агының продукциязын бүдүрүлгөсүн хуу чон эки иденкейлиг болуп, картофельдин 73,4 хуузу, ногаанын 74,6 хуузу, эътин 74,9 хуузу, сүтүн 85 хуузу, дүктүн 55 хуузу, даа чур-

газынын 100 хуузу тургузуп турар.

Кедээ ажал-агыга күрүнө дузаламчызын көргүзүп, федералдыг бюджеттен төрүүр шээр мал дээш 1692095 рубльдин база республика бюджетинден 207097 рубльдин дотациязын төрүүр чылгы болгаш төвө мал дээш төлөөн.

Мурнуку чылдарга бодарга, тууду-суур ажалдарына күрүнден ажаландырышкын ара соксаан турган болза, 2000 чылда Качыктын застава туудуна 2 аал чурттаар чурттап бажынынга, Эрзин шоклазынын одалга черин жөжүреринге, Качыктын шоклазынга башкылар чурттаар бажың дээш ажаландырып, туудуларын ажалгалга кирген. Электрлиг харылзаа белдиринге "Сименс" станцияны кошканында чурттакчы чон делегейниң яны-бүрү чурттары-биле база Россияны иштинге дорт болгаш дүрген харылзаанын ачы-дуза чедирилгезин ап эгелээш.

2001 чылдын инвестиция программасына нитизге-биле 2977 муң рубль, оон иштинде республика бюджетинден 1000 муң рубльди, девискээр хөгжүлдү фондузундан 1380 муң рубль, кожунун боджөдүниң бодунун кирип алып орулгазында 597 муң рубль көрдүп турар.

Амгы үеде кол сорулга – садыг-сайгарылганы улам хөгжүдөр, чөмөннөлгө черлери, белеткеп болгаш болбаазырадыг чехтерни ажалып, оларга дөткөмчөни көргүзүр. Биче сайгарлыкчы чорукту дөткөмчө-биле ажал-даарына таарымчалыг бай-

даллы тургузуп, тускай программаны ажалдап кылган. Кожунда бүрткөктөк 95 сайгарлыкчылар бар.

Кожунун хереклекчилер ниитилегин баштаар чери (даргазы А. Донгак), электрлиг харылзаа белдиринге ажалдакчылары (ууду-тукузу А. Сотпа), Мөрен Култура бажынынын коллектив (дириктор С. Самдан), Булуң-Бажы суурнуң уруглар сады (эргелекчи Кыныраа), арат ажал-агылар "Божалы-Тайга" (Д. Хорлу), "Чөгөг" (А. Соян), "Агыт-2" (Ю.Учу-рал), "Алдын-долчу" (А. Донгак), сайгарлыкчылар Е. Муна, М. Чамдал, Я. Күскемлаа, Н.Мижит, А. Дирчин болгаш өскөлөр-даа ажал-чорудулганын сайзырап ажалдарынын хемчеглерин ап, немей ажалын опуттары тургузуп, чонунга дузанын көргүзүп чоруурлар.

Эрзин кожунунун социал-экономикаг хөгжүлдүзү, оон чонунун амьдыралын ээскидеринин хемчеглерин боттандырыяныга улуг дузаны Тыва Республиканың Президенти, оон Чааза, амылгары, комитеттеринин удуруткучулары база хей саньныг специалистер көргүзүп турар. Ынчангаш оларга эрзинчелерин мурундан өөрүп четтиргенимиз илеретпешан, кожунун юбилейни таварыштыр чедикширини, аас-кежикти, кадыкшылы күздөм.

Кисини МОН, кожунун чагыргазынын даргазы.

М.Мижит

(Уланчызы. Эгези № 79 "Шыда").

"Кедээ ажал-агыны, тууду, эмнелге талазы-биле дээш өскө-даа хей-хөй ажалдарны билбес кижиканчал кожуун даргалар боор, мен ылым улуг ажалды угбас мен, шоклаам-ла ажалдап көрөй, даргаларым!" – деп чугаладым. "Боданып көргөш, түңнелин 2 хонгаш чугалаар сен!" – дидилер. База катап мени партия райкомунун бирги секретары келдирткен. Чедө бээримге, биеэ-ле ийи дарга олурлар. Ол мени кожунун даргазынга ажалдаар сен, семинарге база партияның дээди шоклазынче өөрүп чоруп болур сен дидилер.

Бо сөөлгү сүмө (өөредилге дугайында) мени соонугады берди. Бо черге бичи када ажалдапкан, партияның дээди шоклазынга өөрүп алып болза, дыка-ла эки-дир деп чүвени бодай каапкан, кожунун даргазынга ажалдаар чепсээрлиг бериптир. Ийи хонгаш мени Чөөн-Хемчиктин кожунун даргазынга соңуп каапты. Ынчангаш шокла директору тургаш бодап, планнап алган ажалдарымыз мезон орулга шокла директору болган кижиканчал боттандыра аларган чүе.

Бөгүн эртен амьдыралымны долгандыр бодап ора, ынанга кедээ, бөдүн башкы, анык кижиге, улуг харыны салгалып ажалды дилем-биле бүзүрөп, идеген турган, мени дөткөп, өөредип чораш, менден улуг назлыг, мезон чөмөг-даа чораша бүгү эшөөмүге четтиргеним илеретпешан-дир мен. Олар мезон ажал-ишчи салым-чолумга эне-не эки салдарын, ролду ойланганар. Кожунун даргазынга ийи чыл ажалдап турганда, Чөөн-Хемчик районунун партия райкомунун бирги секретарына соңуп кагды. Өөрүп алып дугайында бодап мени ол үеде оожуртаптыр турган.

Бир-ла катап районга Салчак Калбак-Хөрекович Тока дарга чедип келди. Мени өөредип чорудар дугайында аңаа дилег кылдым. "Харың кайгы?" – деп айттырды. "31-леп бар чор мен!" дидим. "Партия шоклазынга 35 хар чедир хүлээп ашы, ынангаш ам-даа элзэн кал чыл дүргүзүнд ажалдаптыр, оон соонда силерни өөредип чорудар бис!" – диди. Ол-ла ажалдап чораш үелеримде амьдыралымга бир болган таварылганы черле улгартып мен. Партия райкомунун бирги секретарыга ажалдап турганда, 1961 чылда Чөөн-Хемчикке тараа дүжүдү көчүр чараа болган. Сөгөсеге, Ак-Шатка, Сылы-Чүрзөгө, Бора-Хөлгө, "Искра" колхозтун девискээринге, Шемиге, Улут-Ховуга бастырган тараалар шаңнарга сынмастаан. Ону Чадаанажее сөөртүр автомашиналар чедиптир турган.

Тараа изил эгелээш. Бүгү шаңнарга байдалды хүндөй, хондур кезип тургаш, бишип алгаш, эртенгиин 6 шап 30 минута турда, районун күсүскен комитетинин иштики херектер кишинизин даргазы Соян Кукякович Ойдурут, күрүнениң автономия ажалдакчызы Ондар Байыр-оолду чалап эккелгеш, олар-биле Чадаана хемин кежир туткап көнүрүп таварып, чүк чок эрктен бүтү чүк машиналарын доктааган, путевкаларын хавыргаш, чок черлерден ийи, ырак черлерден бир улаа тараа сөөртүп эккелбесде, оларны салып болбас деп дугурушкан мен. Автоашиналар шаңнарге шуужуп эгелээш. Кежээ 12 шапта өгө чедип кээримге, телефон дагжаан. Ак-Довуракта туудуг начальниги Беляков деп кижик телефоннап турар болду. Ол менээ "Чүге хамык автомашиналарын тууду турар силер!" – дээш, майтанды. Мен хоралай бергеш, майтарым болузда, сөз-биле чугалапшас мен дээш телефонум салып кадым. Бичи болганда, партия обкомунун ийги секретары Александр Васильевич Анкудинов телефоннаш: "Хамык машиналарын тууду турар берген-дир силер. Ынчал болган, Ак-Довуракта хөмүр төнгөн, бүдүрүлгө черлери, өскө-даа албан, организациалар ажал чок туруп алып дөт берди. Машиналарын дораан салып чорудунар!" – деп чугалаан. Мен оон кымга-даа чугалааваан мен. Эртенінде 6 шапта шаңга чедип кээримге, тараа шаң долу. Ону арыглаар машиналар сайгарып чадап турар болган. Ынчаар улуг

дүжүттү камгалап алган бис. Ынчан Соян Кукякович Ойдурут, Ондар Байыр-оол, өскө-даа бистин эштеривис хүн-дүн дүргүзүнд уйгу чокка кончул-ла кызып ажалдаан чүе. Ол чылын белик дүжүттү өстүреринге, ону ажаап алдырып ынанга колхоз даргалары турган Монгуш Доду-оолович Доктугуун, Донгак Сүлөмович Настык-Доржу-нун, Мадар Чыргалович Самданович болгаш бөгүн бистин аравасты ажалдап чоруур Шулуу Давааевич Кууларын база Ондар Норбу-Самбуевич Шагдыр-оолду болгаш өскөлө-ринин-даа шуудуру ажалы улуг ролду ойноган. Дүн орту-зунда-даа, эртен даң бажында-даа шаңнарга чедө бээримге, оларынча турар. Ол үеде олар-нын улуг, дыштангы турганын кым-даа көрбөз. Ылым эштер турда, ажалдаарга магаданчып болгаш чик.

База бир таварылганы сактып көрөй. Республиканын уран чүүл көрүлдүзүнче баар кижилерни партия райкомунун залынга чыып алгаш, улуг-хүндө сөөлгү белеткеп кылып турган бис. Залга ыргалап турувушта, С.К. Тока дарга Топ Комитеттин инструктору-биле кады кирип келди. Мен олар-биле кабинетке келгенимизге, Топ Комитеттин төлөзү смен кезер, тараа ажаар үеде ыргалап турарга, боор чор б диди. Салчак Калбак-Хөрекович ыргал-даа, ажалдап-даа билер херек диди. Оон соонда Топ Комитеттин төлөзү менээ чангыс-даа айттыр салды. Ынчан бистин район уран чүүл көрүлдүзүнче бирги черин чаалап алган чүе.

1968 чылда партияның дээди шоклазын кадайым Долчун Лопсановна-биле кады дооскан. Кызылга чедип келген бис. Ынчан партия шоклазынга улуттур болгаш кедээ ажал-агы салбырынга кирип алган бис. Ону дооскан улус кедээ районга ажалдаар боор бис деп бодап турган бис. Кайы-лаа районче чорудар болза чорур бис деп дугурушкан бис. Бир-ле хүн мени С.К. Тока дарга келдиргеш, Чырдыкышкын ямызын чылдыгында ажалдаар сен дидир. Мен партия шоклазын кедээ ажал-агы таллазы-биле салбырын дооскан мен, кедээ районче чорудуп көрү-нөр деп даргадан дилег кылдым. "Сен бажы кижиканчал болган, ынангаш сени бо ажалче чорудар деп бодап тур бис. Боданып алгаш, эртен түңнелин дындадыр сен!" – диди. Өм мени база уругларым-биле сүмөлөшүрүш, кедээ район чорурун дилээр деп дугуруштуус. Эртенінде дарга кел дээш. Даргама өг-бүлөгө дугурушкан чугаагыны чугалааш дээш дарганын кабинетинге кирип кээримге, бүгү бюро кежигүнери ында олуруп турар болду. С.К. Тока дарга: "Эш Д. Б. Ондарны Чырдыкышкын ямызынын сайды-дынга баштаар деп санал бар!" – дидир. Бюро кежигүнери саналды дөткөп, мени сайгалаар кылдыр баштап кагдылар. С.К. Тока дарга К.С. Шой-гута мени Чырдыкышкын ямызынын аппаратынга та-ныштырып чедирер силер деп айттышкын берип кагды. Ынчаар сайт дүжүлгөсүн мени олуртуп кагды. (Мезон саналым катап айттырбайн).

Ол чылдарда улус өөредилгезинге реформа чоруп турган. Ол дугайын Новосибирск обкомунун улус өөредилге кишинизин эргелекчи-зи биске 4-кү курска турувуста, 2 шак лекция номчаан чүе. Бир-тээ, сайт ажалын хүлээп алган болганда, кыспас болза хоржок. Хүндүс ямын агаар айттырларын шиптирлеп, дүне улус өөредилгезинин хамырышкан партия, совет органдарынын директивтиг документтерин өөрүп турган мен. Ынчан бүтүн-нүг ортумак өөредилгезин боттандырап, бүгү шокла назлыг уругларын албан өөредип деп улуг сорулга турган. Ону күсүдирде бирги эчтегче шоклаарынын материалдыг баазын бажылаар, кабинет системасынче шокла-ларын шилчидер, күш-ажылга өөредилгенин, кижиканчал баазын экижидер, шоклаарын бажылап, ханы билгилг башкылар-биле хандыра, спецшколаарын четкизин калбартыр сорулгалар тургустунуп турган.

Сайттан эгелээш соонда, кыска үеде республиканың бүгү шоклаарын кезээш, шокла бүзүрүндө материалдыг байдал кады-гыл, чеже класс комматтары барыл, суур бүзүрүндө 1 хардан 6 харга чедир уругларын саанын чедеп деп чүвени тодаралып алган мен. Ынчангаш каа, каш олуттуг шоклааны кажан тударып деп чүе менээ билдинип келген. Бүгү-ниитинин ортумак өөредилгезин чедип алырганын шокла директорларынын, улус өөредилге кишинизин эргелекчилеринин харысалгалын беддери чугула апарган. Бо сорулганы күсүдирди-биле районнарже 10 ажал кижиден тургустунган комиссияларны чорудуп, шокла, кедээ, хоорай совет бүзүрүңүн ажалын хынадып, оон чогуур түңнелин үндүрүп турган бис. Район бүзүрү 5 чыл иштинде үстүнде айткан айттырларга хамыраштыр улуг хыналдаан албан эртер турган.

Бир-ла катап Барын-Хемчик районда бо ажалдын байдалын хынааш, оон түңнелин коллегияга чугалаашкан бис. Районда бо айттыргын шиптирлеп турары дыка багай болган. Коллегия рай-кусмонун улус өөредилге кишинизин эргелекчилеринин илереткен. Бир чыл болгаш Барын-Хемчикте бүгү-ниитинин ортумак өөредилгезин боттандырап турарынын байдалын катап хынааш, ол айттыргын коллегияга чугалаашыр деп доктаалды хүлээп алган.

Чал эртен. Хыналданы Барын-Хемчикке база катап чоруткан. Оон түңнелинде районун күсүскен комитетинин улус өөредилге кишинизин эргелекчилерин ажалдан хостар дугайында айттыргын кожунун даргазынга коллегия тургускан. Ол ажалга чаа кижини томуйлаан. Коллегияга район денинелге бүгү-ниитинин ортумак өөредилгезин боттандырып турарынын дугайында бүгү тала-биле анализтеп чугалаашкан чорук өскөлөргө өөредип болган. Оларнын харысалгалын беддиринге болгаш ажалды экижидеринге улуг ийи берген. Коллегиянын шиптиринде шокла директору кижиканчал болгаш персонелтиг бирги класска келгенерин 8 болгаш 10 класты дооскуже чедир азы олар ортумак өөредилге черинге кире берген болза, оон дооскуже чедер оларны хайгаараар, олар-биле ажалдаар деп чүвени айткан. Ол коллегиянын соонда суму, район денинелге бүгү-ниити ортумак өөредилгени чедип алыры-биле кылган ажалдын ханы анализ турарын чедип алып дээш бүгү-ле ажалдарын кылган бис. Бо ажал-херекке партия, профсоюз, комсомол, организациалары, херектенер чөвүлөп, ада-келер комитеттери активчи кирип турган. Оон түңнелинде бир класска 8 болгаш 10 чыл бурунгаар өөрүп кирген уругларын иштинден долу эвес болгаш долу ортумак билгилг чогуур өйүндө чедип ал турарларын саны кончуг дүргөн өзүп эгелээш. Тыва бо көргүзүп талазы-биле Россия Федерациязынын хей-хөй девискээрлерин денинелгечүне берген. Бүгү-ниитинин ортумак өөредилгезин боттандырап турарынын талазы-биле бистин республиканын көргүзүлгезин чылда өзүлдө Россия Федерациязынын ортумак көргүзүлгөсүн ийи катап улуг болуп турган чүе.

Бо айттыр талазы-биле бистин ажалымыз 9 чыл дүргүзүндө 2 катап хынаашканын соонда, Россия Федерациязынын чырдыкышкын ямызынын коллегиязынга ийи удаа илеткелди кылган мен. Ол коллегияларын кайызы-даа бистин бүгү-ниитинин ортумак өөредилгезин боттандырап талазы-биле көргүзүлгөсүн дүргөн эскен, ажал экижил турар деп демдегелгеч чүе. 1971 чылда улус өөредилгезин сайзырадыр талазы-биле чедип алган чедикшиктер дээш менээ "Чүш-ажылдыг Кызыл Туу" орденин тывыскам. Оон соонда, 5 чыл болганда, 1976 чылда "Хүндүлгелдин демээ" деп орден-биле шаңаткан мен. Ынчан Тыва бодунун төөгүзүндө бир дугаар шоклаар, уруглар албан черлерин ажалгалга кириер талазы-биле 5 чылдын тууду планын күсүскөн. Ол үеде Чырдыкышкын ямызы ажал-агы аргазы-биле тууду чорударын дыка калбартап турган.

Дөжүлдөй ОНДАР.

(Уланчылыг).

БҮДҮРЕР ҮҮЛЕ ХӨЙ

Оруктар – амьдыралдын судалы. Ында байдал калыг болду, амьдырал киндиг деп болур. Ынчангаш эрзинчилерин орук-септелге уастого – орукчуларга таарымчалыг байдалды тургузар дээш кызымак ажалдап чорур албан черлеринин бирээзи. Орукчулар Самагалдай – Эрзин аразынын шыгылыг оруунун септелгезин доозуп, Нарын, Мөрен, Цагаан-Тологой оруктарын дескилей үстүрүп, хей ажалдарын кылган.

Ынчалза-даа орук-септелге-тууду уастогунун эне бергедеп турар айттары – техника-биле хандырылга. Амгы үеде ажаллап турар машина-техниказы эленди, боттарынның үезин эрттир ажаллаан, а чаа грейдер, бульдозер садып алырганы хей түнүгү акша-хөрөңгигеттир-дир. Ынчалза-даа бодунун мергелжилге бердинген Руслан Шюнузун, Олег Долдай, Орлан Уржук, Ширин-оол Бөмбөзөй – оларнын мураккачтарын оодурунда ажалдап чорур дээрзе-ле орукчуларын мурунда ам-даа кылдыр ажалдар, бүдүрер үүле хей дээрзин көргүзүп турар.

МАКТАКСАНЧЫГ

Бай-Даг сумузунда 1340 чурттакчы, 7 албан, организациа, 9 арат ажал-агы бар. Чонунун социал байдалын экижидер, берге байдалдан уштуктар сорулгалыг ажалдарын 6 арбан даргалары болгаш суму чагыргазы чорудуп турар: байдалы берге, чедимес өг-бүлөлөргө материалдыг дузанын чедирип, кызымаккай өрегерлерин дөткөп, мактап, хоочуннарга база инвалидтерге материалдыг дузаларын кожунун күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелели база "Өг-бүлө" төвү-биле кады ажалдап турары мактаксанчыг.

Ажил чок кижилерин ажалга хаара тудары – кол сорулгаларын бирээзи. Ынчангаш ажал чок кижилерин төлөвилерил хей-ниги ажалдарына хаара туудуп, хой кыргылдазы, смен кезилдесе, чаагайкылдыг дөзүн ышкаш сөзөңнүг кампанияларже чалаары чачылчкан.

ТӨӨГҮДЕН БАРЫМДААЛАР

ТАРН ТК-нын 1941 чылда болуп эртен хуралынга Тес-Хем кожунун Эрзин, Нарын, Төс, Бай-Хөл, Бай-Даг, Тере-Хөл болгаш Качык сумуларын каттыштырып, тускай кожунун кылдыр тургузар дугайында доктаалды үндүргөн. Оон дугайында ТАРН ТК-нын чингине секретары С. К. Тока илет-келди кылган. Кожунунун адын Эрзин кожунун деп алаан. Ол үелерден эгелээш дүрген шапкын агып чыдар, чараш сай-даштарлыг, арыг-кылган кара суглуп, Тыванын мурну-чөөн тайгаларында эгелеп баткан Эрзин, Нарын, Төс хемчеглерин девискээринге Эрзин кожуну тургустунган. Оон төвү Эрзин хемчег мурнуу талазында Сарыг-Булуң үндөйлөткөнгөн. Ук кожунунуң аныгып тускайлааны ТАР-нын ыраакы кылдыг-кызылга-рында чурттап турар араттарны улам чоокшулаштырарына таарымчалыг байдалды тургускан.

Кожунунун девискээр хуваалдазы 7 сумуларга чар-дынш, кол-кол чурттакчылыг черлерин суму аайы-биле Эрзин сумузу – Мөрен, Баян-Кол, Чинчилик; Нарын сумузу – Хөндөй-Аксы, Үстүтү Топчу, Ортааки Топчу, Алдын Топчу, Көк-үне, Нарын алдын уругайы; Бай-Даг сумузу – Тарлашкын, Сөөлчөр, Кара-Хөл; Бай-Хөл сумузу – Кызыл-Эрик, Сылы-Мыйыс, Ка-

ра-Тей; Тере-Хөл сумузу – Хөл өжү, Көвөй-Даг, Шара-Нуур, Үнегетти, Таа; Качык сумузу – Баян-Кол, Сериг-Хем деп чурттакчылыг черлерден аныгашан.

Кожунунун кол экономиказы мал ажал-агылыг турганында малдын каш яныз чүзүпчүн өстүрүп турган. Ол дээрзе хой, өшкү, майыстыг бода мал, оон иштинде сарлык, чылгы, төвө, Нарын болгаш Эрзин бажынга турган Тамба, Сонам алышкыларга хой эвес иви безин тургулаан.

Ол үеде кожунга культура болгаш чырдыкышкын четкилерин шапкынын хөгжүп, бурунгаар базымны кылган. Бо кожунунун бир онзагай чүлү болза, ылангыч Нарын, Эрзин, Качык болгаш Төс сумуларын чонум моол дүлгө чугалажыр болгаш, шоклага өөрүп-дир дээш келген уруглар үжүк-биле кады тыва дилди өөрүп эгелээр турган.

Кожунун аныгылаш тургустунганы-биле дөңгө тууду-суурлар туттунуп, чаа-чаа социал объектилер немешкен. Аңаа улуг салдарын Нарын алдын уругайы чедирген. Чүл диез Сарыг-Булуң суурда Нарын алдын уругайы баазазында чурттап бажынынын, эмнелгени, шокланы туткан. Ажалчы-нарын амыдырал-чурттап турган ээкижер сорулга-биле 9 аал чурттаар бажыны тут-

каны солун чүлү болган. Кожун төвүнү чурттакчылары ол бажыны "ууң-бажың" деп адай берген. Оон кедээ чергелештир Сарыг-Булуңга уксаалыг чылгы мал өстүрер станцияны турганы тууду-суурну сайзырадырыга улуг ролду ойноан. Ынчангаш Нарын алдын уругайы кожунунун экономикаг хөгжүлдүзүнө көсүк черин ээлеп турган.

Бүгү чуртка мал, чер ажал-агынын эвеледээринин хемчеглери эгелээш-биле көшкүн мал ажалдыг араттарны коллективтиг ажал-агыга каттыштырып эгелээш болгаш кожунга арбан, аал бөлүктөр аайы-биле Кочетов, Тарлашкын, Кызыл-Малчын, Май-1-и, Сталинчи орук, Опполчон, Кызыл-Сылдыс, Кызыл-Даг, Март-8-и, Кызылгаары, Кызыл-Шеригин 25 чыл оо, Париж Коммуназы, Кызыл-Эрик, Бай-Хөл, Аны

ТАР-НЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА

“Чаа муң чылче кирип ора”

“ЧАЛГААРААНЫМ
ЧАЙГААР ЧИТТИ”

Кедергей солун ном үнүп келди. Ол номну чогааткан юрки болза мээң школачы эжим болгаш хоочун башкы Ондар Калзановна Сүзүкей, алыс угун алыр болза, Сүт-Хөл чурттуг Калзан Кара-Донгактын уруу Намчалбаа чүве. Бо номунун ады безин онзагай дедаан: “Чаа муң чылче кирип ора”. Тыва дыл, тыва чогаал болгаш чоңунуң чаңчылыг хандыр билеп алырынга бо ном тергөөн салдар-хавыялыг дээрзин угап билдим.

Бо номда чечен чугаалар, сактышкынар болгаш тоолдар колдан кирген. Оон ыңай сөзү билдингир, утказы ханы шулуктар база бар. Амгы шаңгың ажы-төү бурун өбгө-лерин буняң чачылдарын билбес болган учурундан таакпылаар, арагалаар, оор-сух кылыр, мегелээр, кара ажыл кылырындан ойталаар аларганын автор кончуг тода бижип турар. Бир чамдык кыстар он класс дооскаш, дааранып билбес, амдангың аш-чөм кылып билбес бол-гулаар аларган. Бир чамдык оолдар он класс дооскаш, мал малдарындан дескелээр, холунга хүрүк туудуп билбес аларган чоруктар тывылгы-лаан. Моон сонгар школачы чаштарын кара ажылга бичи-зинден эгелеп чаңчыктар чорук тон чугула дээрзин Ондар Калзановна чечен-мерген сестер-биле чаңып бижээң.

Мен база бо номнун бир маадры болганымга кончуг амгыраа кижидир мен. Бо номну номчаан кижини караа чырып келир, угааны серген келир, улуг юкчилерин хүндүлээр сеткили тытып келир, бодундан биче назылып кижини часылдар чаң ала-чарга хайып келир. “Чаш-тарга” деп шулун номчуп көрөлинер.

Кап-кап карактар,
Хайгаарап көер
Карактар.

Куп-куп кулактар,
Кургуйагыт

Кулактар.

Дип-дип диштерим,
Дилим дайнаар
Диштерим.

Кир-кир кирбиктер,
Хир-чам кирибес
Кирбиктер.

Аас-аас аксым,
Аш-чөм чир
Аксым.

Тап-тап тавангай,
Таптаар, тепсээр
Тавангай.

Чап-чап чаактар,
Часчалар
Чаактар.

Эп-эп эриннер,
Эмер, сорар
Эриннер.

Школачы эжим, школачы думам, башкы думам Ондар Калзановна Сүзүкейниң баштайгы ному номчааш, чалгаарааным чайгаар читти. Сүт-Хөл чурттуг алдарлыг чогаалчы Екатерина Танова, чоңунуң артизи Екатерина Кенденбил, сурагыл журна-лист Светлана Монгуш база “Чаа муң чылче кирип ора” деп номну чогааткан Ондар Сүзүкей оларларымга даалы чоргараланып чоруур кижиге болдум.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тыва хамнарын прези-
дентизи.

2001 чылдың июль 8.
Кызыл.

АРАТТАРНЫҢ ЫНАК НОМУ

Национал бижиктин 1930 чылдың июнда үндезилеп тургустунганы тыва улустун амыдыралына кончуг улуг болушкун болган. Оң-биле чергелештир парлалга, литература, уран чүүл шапкыны-биле сайзырап эгелээң. Тыва дылга номнар үнүлээң.

1931 чылда баштай үнген тыва номнарның бирээзи “Башкы Ленин” деп ном болур. Ол болза Коммунист партияның болгаш Совет күрүнениң үндезилекчиси Владимир Ильич Ленинниң дугайында тыва дылга үнген ном. Улуг баштыңчының болгаш башкының долчу намдары, революсчу ажил-чорудулгазын тыва номчу-чуларга таныштырар сорулга-биле ону үндүрген. Номнун хемчээли улуг эвес, оң даш-тыкы картанда В.И. Ленинниң чуруу бар. Номнун бирги арнында баштыңчының төрүттүнген хүнүн улуг үжүк-тер-биле бижээң. Оон адаан-да мындыр лозунгу парлаан: “Чөөн чүктүң араттарының иштиги, даштыкы каргыс-тардан чарып аларының хостуг оруун айтып берген Ленинниң суртаалы делгээр болзун!”

Дараазында арында “Ленин башкының долчу төөгүзү (намдары)” деп улуг эге-ни кирген. Оон адаанда мын-чаар бижээң: “Ленин башкы-ның адын бүгү делегейниң кырында билбес чер чок. Ядык хей араттар болза Ле-нинниң адын бодунуң чүрээ-ниң иштинде сирип алгаш, кончуг байырлап турар”.

“Анык, бичи чораяны-ның үези”, “Большевик намыс тургузарының ажилы”, “1905 чылдың революциясы”, “Ок-тябрь революциясы” деп иштиги эгелерде баштың-чының амыдыралының, рево-люсчу ажил-чорудулгазын,

өөрединиң дугайында бил-динтир кылдыр бижээң. Улья-новтарның өг-бүлезиниң, Ок-тябрьниң Социалист Улуг революциясы тиилээң соонда, В.И. Ленин илеткел кылып, суртаал тарадып турарының дугайында болгаш өске-даа фото-чуруктары номда берген.

“Ленин болгаш бичи улустар дугайында” деп эгелит номнун сөөлү чүтүп С. Тока чогааткан, оң чамдык оду-рулгаларында мынчаар айткан: “1917 чылда орус чуртунга Октябрь революциясы үнгеш, мурнунда турган эргиниң ирик казаан дүжүргөш, оң орнунга улутпурчунерниң кадык казаан тургузуп алган.

Бичи аймактарының дугайында Ленин болгаш орустун коммунист намы тыва ыш-каш аймактары дораан-на хостаар деп турганнар. Тыва-ның иштинге 1921 чылда үн-ген үндезин революцияны, Ленинниң чугаазының иштин тодаргай айткан.

Бистин Тываның тускай болганын Ленин башкы кончуг дузалаан-дыр”.

В.И. Ленинниң долчу төөгүзү (намдары) орус ном-дан Шыргай-оол биле Бузы-каев очулдурган. Баштың-чының дугайында тыва дылче баштайгы очулганы кылган-нар сес бүрүз араттарга билдинтир болзун дээш күшү-үндүрүп, чогаалчыны өзү-биле ажилдааны билдинтир. Ном үнгенден бээр чеден чылдар чедиг-даа турар болза, ону номчуурга, сес-домаа чечен,

билдинтир.

“Башкы Ленин” деп ном 5 муң тиражтыг үнген, ол Тыва-ның девискээринге кончуг дүрген тарай берген. Үжүк-бижикке чаа өөренип алган болгаш өөренип турар арат-тар баштыңчының дугайында номну сонугурап-биле катап-катап номчуп, улгады берген болгаш биче назылып кижиге ону чугаалап, тайыл-бырлап берип турганнар. Ол номнун дугайында 89 харлыг күш-ажылдың хоочуну Хертек Амырбитовна Анчима-Тока мынчаар сактып бижээң: “Ол мээң бир-ле дугаарында ном-чаанын холдан салбас ынак номум болган. Ында парла-тылган чүлдериң шуут шээ-жи-биле билир турган мен. Өтпөргө киргенимде, ол ном-ну шээжи-биле чугаалап бээр-мге, улус кончуг сонугу-раар”.

Коммунист партияның, Совет күрүнениң үндези-лекчиси, организацызы Вла-димир Ильич Ленинниң амы-дыралының, ажил-чорудулга-зының дугайында тыва араттар бо номдан бир-ле дугаарында делгөргөй билеп алганнар. Ынчангаш оларның баштың-чыга бузурыл болгаш ынак-шылы улам-на улгаткан. Кижиге бүрүзү үжүк-бижикке дү-рген, эки өөренип алырыңче ол ном сорук кирген, чүге дээрге ону боду номчуур кү-зөлдүгү хей турган. “Башкы Ленин” деп ном канчаар-даа аажок уjur-дузалыг болган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КОЖАВЫСТА

МООЛДУҢ АРАТ РЕВОЛЮСТУГ НАМЫ

Моолдун Арат революстуг намы 1921 чылдың мартта тур-густунган. Ол Моолдун эл улуг назылыг политиктиг партиясы болур болгаш тургустунуп келген үезинден эгелээң социал угланымшыкының, политика болгаш экономика талазы-биле чөөн үзөлдүг партия бооп келген. Бо партияның идеологик политика-зының база Совет Эвилелиниң Моолга дузалаанызының түн-нелинде, XX ыктың эгезинде Азияга эң хокудангай чурт-тарнык бирээзи чоран Моол социал-экономиктиг амыды-ралдың бүгү талааларына: экономикага, өөредилгеге, эртемге, уран чүүлге, культу-рага база спортка көскү че-дишкенин чедип алган. Өлүп төгөрүнүн кырынга келген турган моол улус бодунуң хөгжүлээзинге чаа дендеди чедип алган турган.

МАРН чуртту баштап кел-ген чылдарының дургузунда Моолдун чоңунуң саны дөрт катап өскөн, а кижилерин ортумак назыны ийи катап улгаткан, бүгү чон бижи-билитиг аларган.

МАРН 80-90 чылдар үезин-де Чөөн Европада турган Совет Эвилелинге болгулаан өскө-ригелерге болгаш реформа-ларга байыр чодирген база Моолга демократтыг рефор-маларны чорударының эге-лекчиси болган.

1990 чылда партия бодунун удуртукчу ролондан болгаш политиктиг авангарды болур чоруундан (МАРН-ның эрги уставына ынчаар тодаралдып

глияны, Францияны база Корея, Индия республика-ларын чамдык политиктиг партиялары-биле харылза-лары туруп, кады ажилда-жылганы чорудуп турар.

Глобализацияның байдал-дарында МАРН, он удуртукчу-ларын сөзүндөн алгыра, Социалист Интернацио-налдын кижигүнерип болгаш даштыкыда өске-даа чөөн үзөлдүг партиялар-биле даш-тыкы харылзаалары туду-рынча база кады ажилда-жылганы хөгжүлдериче улуг кичээлгеи салып турар.

2000 чылда болган пар-ламент сонгуулдарына МАРН “Чуртту кризистен, а чоңу аш-чуттан адырып алыр” деп лозунг аада-биле киришкеш, бүгү чурттуг де-дизээринге көскү тилгелени азы Күрүнениң Улуг Хура-лының 76 мандылындан 72 ман-датты чедип алган. МАРН бодунуң казаан тургузуп ал-ган, ук казаактың “ажыл-чору-дугаазының чаа программасын” Күрүнениң Улуг Хура-лының чаа составы бүрү-бүлде дөткөз.

2000 чылдың октябрьда болган муниципалитет сон-гуулдарына МАРН 21 аймак-ка болгаш 298 сумда база-ла тилгелени чедип алган. Ол чорук оң программаның че-дишкенин боттандыра-рынга идиги бээр дээрзи билдинтир.

Чазак программасында социал-экономиктиг поли-тика, бодус болгаш долгандыр турар хүрээлел камгалалы, камгалал болгаш даштыкы

политика, эргелеп-башка-рылга кризистенден ушту-уп үнериниң стратегиясы, хей-нигиниң корум-чурумун болгаш сагылта-чуруму ы-жылгаары дээр улганыш-кынар кирип турар.

МАРН-ның политикказына барын үзөлдүг: Моолдун национал-демократтыг пар-тиясы, Моолдун социал-демо-краттыг партиясы, “Ноган-нар” партиясы, Шахын-демо-краттыг партия, Моолдун катташкан консервативтиг партиясы дээр ышкыш пар-тиялар улур туржуп турар. Олар моон мурнунда Демо-краттыг эвилелге каттыжп кирип турганнар. АКШ-тың талазындан күштүг дөткөм-чени ал турзажок, олар бир демниң хөдөлгисини че-дип ал ышдаааннар, оң уламындан олар сөөлүг пар-ламент сонгуулдарына аш-тырышкына таварышкан-нар.

МАРН-ның Даргазы – Намбарин Энхбаяр 1958 чылда Улан-Баторга төрүт-үнгөн. Москваның лите-ратура институтун болгаш Улан-Батор институтун база Лидс хоорайның (Англия) инсти-тутунун англи дыл курстарын дооскан. Кембридж универси-теттин тыысканы англи дыл талазы-биле бирги чергенин сертификаттыг. Моол чогаал-чулар эвилелинге редактор-очулдурукчу, сектор эрге-лекчиси, кылдыс эргелекчиси, Моол очулдурукчулар ассо-циациясының оралакчы пре-зиденти, Культура болгаш уран чүүл комитетиниң дарга-

зының бирги оралакчысы, оон соонда культура сайды бооп ажалдап турган.

1992 чылдан эгелеп пар-ламент депутатты. 1996 чылдан эгелеп МАРН-ның Чингине секретары, 1997 чылдан 2000 чылга чедир парламентиниң адаккы палатазының удур-тукчу болгаш МАРН-ның даргазы бооп ажалдаан. Амгы үеде Моолдун казааның Дарга-зы.

МАРН-ның Чингине се-кретары – Лхамсүрэнгийн Энэбиш 1947 чылда Могол Булган аймакка төрүттүнгөн. Моолдун күрүне универ-ситетин дооскан. Совет Эви-линиге “Хамааты камгалал” мергезил талазы-биле өөре-дигенин дол курузун эрке-кен. Керей Республикага рынок экономиказын, Таи-ландың англи дылды өөре-гени. Инженер болгаш поли-тик.

Хоорайның капитал тудут болгаш архитектура килди-зинге техниктеп, инженер-леп, килдизе начальниктел ажалдап турган. Оон соонда чуртталга-коммунал болгаш амыдырал-хандырылга килди-зинге начальниктел. Моолдун Москвада өлчин чериниң эко-номика чөвүлүкчизиниң бю-ролунга эксперттеп, найысы-лал муниципалитетин дарга-лап, хуужудуга талазы-биле чазак комитетин даргалап база чазак даргазының ора-лакчысы бооп ажалдаан. 1997 чылдан эгелеп МАРН-ның Чингине секретары, амгы үеде парламент даргазы.

Алдын-оол КАНЗАЙ.

Кысказы-биле

ТЫВАГА
ДЫШТАНГАН

Тываның немец культу-ра төвүнүң чалааны-биле Гер-маниядан 10 хире оолдар, уруглар Тывага дыштанып чоран. Олар Тываның агаар-бойдузун Швейцарияның бойдузунга демелеп, улуг сонугурап-биле Эржэй суурга четкеш, староверлер-биле ужурашкан.

КОГАРАЛДЫ
ЧЕДИРГЕН

Май 20-21 хүнеринде Кызыл хоорайга болгаш чам-дык кожууннарда болган үер-ниң уржуктары чайла-дырынга республика бюдже-динден 4 млн. 500 хире рубль акшаны үндүргөн.

Нийтизи-биле үерден 4486

кижи когараан чурт-тыкчылыг 20 черлерде 1275 бакынар үрелген. Кызыл хоорайда 2500 хире дача-лары суу алган.

Бо хүнерде Оттук-Даш, Сысты-Хем болгаш Хамсара суурларда тудуг ажылы үргүлчүлүп турар.

ТҮННӨП ТУРАР

Кемерово хоорайга бол-ган күштүг хаттын түнне-лиде, 23 бакың сайылган чок арткан.

Бакыңнар чогуунда та-раан улуг ыштар хаттын күжүндөн сыйылган, хаттан чаглактың турган 15 харлыг оол үрелген электри четкизинден соктуган.

Игорь ДАМПАК.

60 ЧЫЛЫН БАЙЫРЛААНЫ

АЛДАР БАРДА,
ИЙИ КАТАП
БАЙЫРЛАНЧЫГ

Бо чоокку хүнерде республиканың амыдыралында бир кол болушкун Бай-Тайга кожуунун тургус-тунганындан бээр 60 чылдың байырлап эрттиргени болур. Оң тодаргай бадыткалы болза, Тыва Республи-каның Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республи-каның Дээди Хуралының Даргазы Ш. В. Кара-оол баштады чамдык сайыттарның, комитеттер даргала-рының, ведомстволар база кожууннар удуртукчу-ларының ол байырлалга киржи, бай-тайгажылар дугайында хүндүткелдин, чоргаралдың сестерин чугаалап, байыр чедиргени, белектерни сөңнээни болур.

Культура
бажыңына,
стадионга

Байырлалдың баштайгы хүнү — июль 8-те хей чоңун чылгыны ийи төп олар болган. Тээли суурнуң орту-зунда В. Сүт-Маадыр аттыг стадиону байырлап мур-нунда шуут чаа дерип кылган. Сурагыл спортчу, хей-ниги ажилдакчы, төрүттүнген кожуунуңа удуртук ажил-даккы чоран Владимир Хертековичиң өг-бүлезин, дөргүл-терелдери, эш-өөрү стадионуң чаартыры-биле кызымак тыынгыр-ла болган.

Оон байырлыг ажилдыкыны бо юбилейниң будузуңде болган. А июль 8-те аңаа спорттун янзы-бүрү маргыл-даалары — бут бөмбүңге, шырпаага, киксикокска, хол бөмбүңге, баскетболга бол-гулаан. Көрүкчүлөргө хей-иңи бо маргылдааларга чүтле ол кожуунуң бодундан аңгыда, Кызылдан, Барыын-Хемчиктен болгаш өске-даа кожууннарда спортчулар киришкен.

Стадионга маргылдаалар кидин түлүк үргүлчүлөп турда, кожуунуң Культура бажыңына байырлыг хурал эгелээң. Кижиге бажы кизирт. А аңаа киржиксэинер дээр-ге даштыгаа база фойеге-даа сымдаржапп-ла турдулар. Кожуун чагыргазының дарга-зы В. С. Очур-оол мурнуку чаңчып езууга 60 чыл дур-гузунда кожуун кандыг орутку эрткенин бирден-бирээ чок-ка чыылганнарга айткан. Чедишкенин бар. Бо ара-зында чоңун саны-даа өзүп көвүдөөң. Мал-маганы, тары-ка шөлү дыка немешкен. А чүтле кожуунда эвес, ниги республикада, харын-даа делегейге алдаржаан кижиге Бай-Тайгага хей. СССР-э

ниң алдарлыг адын Тывадан алган 4 кижиниң ийизи — бай-тайгажылар, олар болза композитор А. Чыргал-оол биле башкы А. Алдын-оол, а хойжу У. Кандан — Социалист күш-ажылдың Маадыры, Маа-дыр-ие — республикада ын-дыг ийи дакпыр маадыр аттыг кижиге он еске чок. Даш чоңнар талазы-биле мастер-лер барык шуптузу Бай-Тайгада. А Тыва Республи-каның Президентизи Ш. Д. Ооржак бо уаада кожуунуң төлээлери 17 кижиге бедик шаңналдары тыыскаан.

Юбилей таарыштыр бай-тайгажыларга Ш. Д. Ооржак, Ш. В. Кара-оол Тываның хоочун удуртукчуларының бирээзи Х. А. Анчимаа-Тока болгаш өскөлер-даа байыр чедирип, кожуунуң ажил-ишчилеринге кадыкшылы, чедишкенин күзээң. Оон аңгыда кожуунуңа белек-терни кожуун чагыргазы тыыскаан. Хурал соонда улуг концерт болган.

Аңаа маңнаар ааттардан Хөндөлдөн келген аът мурнап келген. Шыдыраага дүрген ойнаар маргылдаага Кызылдан А. Очур бирги чер-ни алган. Спортчу маргылда-ларын тилекчилери, ол ышкы аът чарыжына эң сөөлүг черни алган кижиге-даа шаңнаткан.

База бир солун чүүл болза Ыдыктың XIV Далай-лама баш-кының төрүттүнген хүнүнде Тээлиде чаа хүрээ ажыт-тылган.

Чангыс сөс-биле чугаа-лаарга, бай-тайгажылар ба-йырлалын, 60 чыл юбилейин, организаастар талазы-биле чамдык четкестер турза-даа, шымак эрттиргенер. Олар ам Тываның 80 чыл оюн уткууру дээш, ылаңгыя мал чөми белектээр, малдың чайгы семиритлегин болу-чотуру-биле организаастар, кышка хынамчалыг белек-кенир дээш ажилдап кирип-кениер. Байырлап оларны сорук киригени чугаажок.

Сөдөн ХЕРТЕК.

Көвүрүт

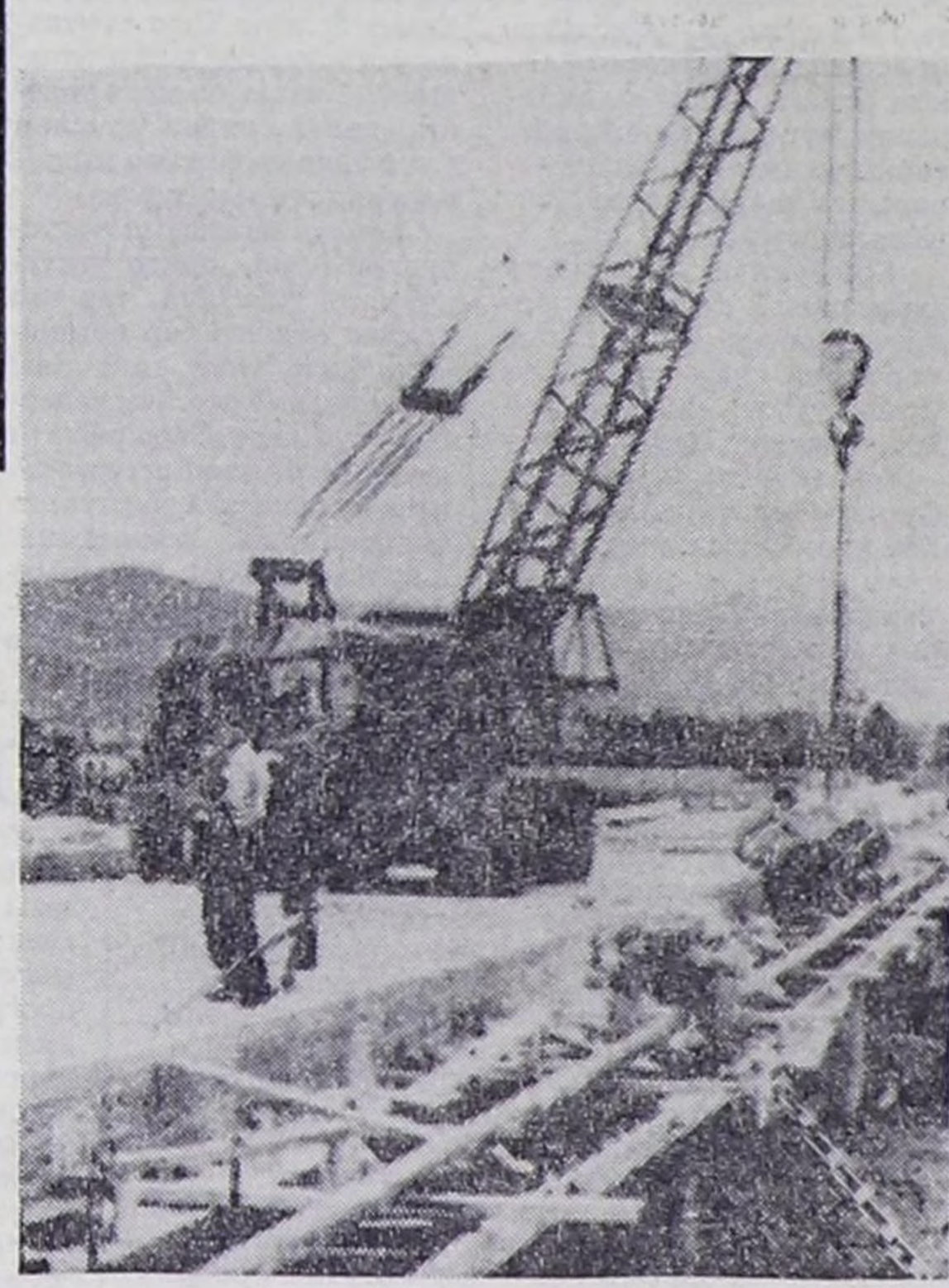
СӨПТӨЛГЕЗИН БО ЧЫЛЫН
ДООЗАР ДЭЭШ

Танды кожуунуң девискээринде дүрген хемге үрелген көвүрүт сөптөп турар ажил-чынарга таварыш-тыыс.

Көвүрүтү 1998 чылда үер үрөгдөн каапканын ында ажилдап турар Кы-зылдың орук эргелелинден барган бригаданың даргазы В.А. Лидкевич чугаалады.

Бо бригадада 10 ажыг ажилчын, 2 бульдозер, 2 автокран бар. Көвүрүтүн кыдында шпалтар салып, оларны ыжылап, каннап, чай чок ажилдап турдулар. Көвүрүт боду дыка улуг. Аңаа ажыл каш чыл улаш-тыр чоруп келген. Бо күзүн көвүрүтүн сөптөлгезин доозуптары бригадир Вла-димир Александрович чай аразында чугаалады. Чай чок ажилдап турар ишчи-лерге оон ыңай шалтык катпазы-биле күш-ажылчы чедишкенин күзээш чорутуус.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: көвүрүгдө ажил. Василь БАТЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

БЕЛЕТКЕЛ
ЭГЕЛЭЭН

ТАР-ның 80 чыл оюнга ук-куштур республиканың куль-турага маааржыр объекти-лерин сөптөп, аштап-чуур ажалдап эгелей берген.

Бо хүнерде найысылал Кызылда 5 турскаалды чаарткан: С. К. Токаның хө-рөк турскаалы, “Азия Те-ву”, Кызыл партизаннарга турскаалдары, малчына-нарга турскаалды болгаш репрессияга таварышкан-нарга турскаалды эскерт-кен.

ДУЗАНЫ
КӨРГҮСКЕН

Шагаан-Арыг хоорайга

республикада болгаш ко-жуунда негепер турар ту-беркулээ ааргыларында удур ачы-буян марафону болуп эрктен.

Ук марафонга чоңдан кир-ген акша-хөргенин кожуун эмнелгезиниң туберкулээ салбырынга эт-хөрескел са-дып алырынга болгаш оон туудун сөптөөринге ажы-лаар.

А кожуун чагыргазы бо-дунуң талазындан сөптөлгө хөрек акшаны үндүрүп бер-бишаан, өңүт телевизору белекке берген.

“КАРА ТААКПЫ”
ЧӨК БОЛЗУН

Боду өзүп турар черлик конопляны узуткаары-биле

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респу-бликаның Чааа болгаш “Шын” солун редакциясының коллектив.
Кол редакторун хүлээлгезин күүүсөдип турар Кустуур САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯСЫ:

Кустуур САТ, Елена Монгуш, Чоюсмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнук ораалакчы — 3-33-91.

Солун келбей барганда, дараазында телефон-нарже долгаар: 3-14-94.

КЮДИСТЕР:

Нийтлел-политиктиг кылдыс — 3-39-15, улутпур болгаш медээлел кудистери — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бакыатери — 3-41-16.

Солунуң “Шын” солун редакциясының компьютер төвүне эрзөн болгаш чыскаган. Неделда үш катап үнер. Хемчээл 2 парламал ама.

Тираж 3902. Чагыл 73.

АГАР САНЫБЫС: № 4073081040000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465, хөрс сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациясының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хооилуудулгазын чорудулгазына контроль болгаш бүртүкчелөөн Тыва девискээр эргеленип бүртүктүнгөн.
Бүртүктүрген дугаары — Т.00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтеден типографиялаа парлаан.
(Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).
Солунда парлалтылган материалдарың авторларының боддалары редакцияны туружу-биле дүңшөй барып болур.
Ай